

Rent kök

Hemutställningar, materialitet och renlighet i en svensk stad i början av 1900-talet

Karin Carlsson

Den 18 oktober 1923 invigde Gefle Husmodersförening (GHF) sin första hemutställning. Över 50 utställare hade tagit plats i stadshusets lokaler och periodvis var besöksstrycket så högt att arrangörerna tvingades stänga entrén och slussa in besökarna i omgångar. I hyllande ordalag skrev lokalpressen om hur utställningen överträffade alla förväntningar, både vad gällde ”mångfald”, ”omfattning och rikedom”.¹ Störst uppmärksamhet fick de tre utställda köken: det elektriska köket, lantushållsköket och slutligen Husmodersföreningens eget stadskök. ”En första klassens attraktion”, skrev *Norrlandsposten* och *Gefle Dagblad* konstaterade att just denna del av utställningen ”väckt livlig uppmärksamhet” och att det var i dessa rum som ”utställningens idé så att säga koncentrer[ade] sig”.²

De utställda köken var fulla av finesser och moderna materialval som skulle underlätta både arbete och rengöring, och lokalpressen noterade uppskattande varje detalj. Åtta år senare, mitt i 1930-talets ekonomiska kris, var det dags för nästa utställning. Även denna gång drogs publikens och lokalpressens blickar mot de utställda köken. Men som vi ska se i det följande hade de genomgått en transformation. Det gällde inte enbart materialval och inredningsdetaljer. Även det språk med vilket köket beskrevs var nytt. Köket var ”hypermodernt”, ett ”laboratorium för köksvetenskap” med ”elektrisk bekvämlighet”, ordnat efter ”vetenskapligt exakta beräkningar”.³ Det var ett kök som glänste av renlighet och som gav goda förutsättningar för ett hygieniskt köksarbete.

Ur ett historiskt perspektiv kan köket beskrivas som bostadens smutsigaste rum. Där stod slaskhinken intill grisspannen, och vid spisen var ytterligare en hink för aska placerad. Köket var platsen där avfall, rens och skräp producerades och hanterades. I vissa hushåll har köket dessutom utgjort hemmets enda rum. Detta innebar att köket, utöver att fungera som en plats för tillagning av mat, var rummet där nästintill all verksamhet i bostaden utfördes. Det var ett rum för samvaro, sömn, arbete, måltider samt tvätt av både kläder och kroppar.⁴ För trångbodda familjer skapades på så vis en ännu större produktion av smuts samtidigt som de begränsade ytorna försvårade möjligheten att hålla rent. I det dåtida politiska och offentliga samtalet betraktades detta som ett hot mot individens hälsa samtidigt som det ansågs utgöra en risk för moraliskt förfall. Detta uppmärksammades dels av statliga myndigheter, dels av filantropiska och frivilliga verksamheter såsom Gefle Husmodersförening. För dem var köket extra intressant eftersom det var där kvinnorna tillbringade en stor del av sin arbetstid. Genom sina hemutställningar nådde föreningen en stor, om än relativt homogen, publik som fick ta emot dess budskap: ett optimalt planerat kök gav förutsättningar för ett hygieniskt och effektivt hemarbete vilket var av stor betydelse både för familjens och hushållets stabilitet och i förlängningen också för samhället i stort.

Men för vilka grupper i samhället öppnades dörrarna till det rena och välplanerade köket? Skinande marmorbänkar och köksytor stora som en mindre lägenhet var en lyx få förunnad. Husmodersföreningens ambition att föra ut kunskap om huslighet och hygien hade sina gränser och hushållens materiella resurser utgjorde det största hindret, oavsett om det handlade om att ha råd att betala entréavgiften till själva utställningen, ha tid att besöka den eller att ordna ett praktiskt kök i sitt eget hem.

Med exempel hämtade från en mellansvensk industristad ska jag visa hur bilder av det samtida och framtida idealt utformade köket fördes ut till allmänheten på det lokala planet. I centrum står två utställningskök som visades på hemutställningar som Gefle Husmodersförening arrangerade 1923 och 1931. De fysiska köken finns inte bevarade. Däremot finns bilder samt detaljerade beskrivningar av kökens utformning och funktioner. Här kan jag, bland annat genom besökarnas och journalisternas blickar, synliggöra tidsspecifika köksfunktioner och inrednings-

detaljer som i köksvardagen emellanåt doldes av sin egen självklarhet. Jag analyserar hur de utställda köken skilde sig åt och hur de förhöll sig till den samtida rådgivningslitteraturens rekommendationer.⁵ Med hjälp av anteckningar som stadens bostadsinspektörer lämnat efter sig diskuterar jag även de utställda köken i relation till vissa individers köksvardag. Sammantaget leder detta fram till en diskussion om materiella förutsättningar för huslighet, renlighet och hygien.

Köksmaterialitet – några metodologiska reflektioner

Som bland andra historikern Karen Harvey påpekat kan en analys av föremål hjälpa oss att förstå individers vardagsliv samtidigt som de kan underlätta för oss att avtäcka dåtida normer och ideal. Ett rums utformning, liksom de föremål som är placerade där, berättar till exempel om de människor som skapat dem och de tankar och idéer som legat bakom.⁶ På samma sätt som ett föremåls konstruktion påverkar hur vi använder det styr kökets inredning våra steg och rörelser. Emellanåt kan kökets materialitet till och med berätta för oss vad som ska göras och hur detta bör utföras, vilket i sin tur visar på hur interaktionen mellan individ och materialitet pågår konstant. Ofta blir föremålen en så självklar del av vår vardag att vi inte ens noterar hur de påverkar oss. Som antropologen Daniel Miller uttrycker det så "arbetar" föremålen

by being invisible and unremarked upon, a state they usually achieve by being familiar and taken for granted. Such a perspective seems properly described as *material culture* since it implies that much of what makes us what we are exists, not through our consciousness or body, but as an exterior environment that habituates and prompts us.⁷

De utställda kök som står i centrum för detta kapitel har visserligen inte nått det stadium som Miller visar på ovan. De berättar inte om någons vardagliga kökspraktik och det faktiska samspel som sker mellan individ och materialitet. Men de berättar däremot om ett tänkt scenario där hushållsexperter och köksproducenter, genom inredningsdetaljer och placering av kökets olika arbetsstationer, visade hur de önskade att köket skulle användas och vilka sysslor som skulle utföras där.

Huslighet, renlighet och hygien

Ett begrepp som "huslighet" har ett relativt vidsträckt innehåll som dessutom förändrats både över tid och mellan rum. En genomgång av ett antal rådgivningsböcker från 1800-talets slut till mitten av 1900-talet som fokuserar på hemmets skötsel visar dock – om än med skiftande tyngdpunkter – hur personliga egenskaper, specifika kunskapsbaser, ordningssinne, erfarenhet, inställning till arbetet och renlighet utgjorde viktiga delar för att kunna utöva huslighet. Det finns en rad exempel på hur huslighet betraktades som en inneboende och kvinnligt kodad kompetens. Men det var inte alltid det räckte. Kunskapsinhämtning genom självstudier, arbetslivserfarenhet och utbildning ansågs också angeläget.⁸

En del av huslighetens innehåll handlade om förmågan att hålla rent – eller omvänt: att hålla smutsen borta. Sociologen och teknikhistorikern Boel Berner menar att städandet fick en "moralisk positiv laddning" under 1800-talet.⁹ Även andra forskare har visat hur huslighet, och dess koppling till renlighet och dygd, sprang ur 1800-talets borgerlighet. Vissa har till och med framställt det som att medelklassen i det närmaste blev besatt av renlighet och visat hur rädslan för smuts kom att projiceras på mindre bemedlade grupper i samhället.¹⁰ Som ekonomhistorikern Marie Ulväng visar i sitt kapitel i denna antologi skänkte det prydliga och rena hemmet även status åt hushållet, inte minst då det signalerade att det fanns både tid och ekonomiska resurser att tillgå. Den nya renlighetsdiskursen överfördes senare till de arbetande klasserna genom myndighetspropaganda, frivilliga organisations arbete, reklam och populärvetenskapliga texter.¹¹ Även om denna "uppifrån-och-ned-rörelse" inte helt kan avskrivas har flera forskare hävdat att mönstren var betydligt mer komplexa och att de arbetande klassernas agens inte ska förbises.¹² Men även om normer kopplade till renlighet och hygien var etablerade så kunde de materiella villkoren för att upprätthålla idealen vara begränsade.¹³ Här utgjorde ekonomiska resurser, tillgång till vatten och avlopp och boendets generella standard potentiella hinder för renlighetsambitionerna.

Gävle och dess husmodersförening – en bakgrundsbild

När den första hemutställningen öppnade 1923 var Gävle Sveriges sjätte största stad. Placeringen vid kusten mot Bottniska viken, cirka 20 mil norr om Stockholm, hade gjort staden till en viktig handelsplats och dess ställning i regionen förstärktes ytterligare av det faktum att Gävle var residensstad. Under andra halvan av 1800-talet växte antalet industrier, framför allt inom den textila och kemisk-tekniska industrin, men även sågverks- och konfektyrindustrin var viktiga. Företag som Skoglund & Ohlson, Bo Fajans, Rettigs och Ahlgrens Tekniska fabrik byggde gjutjärnsspisar, tillverkade porslin och fyllde landets butikshyllor med tobak och konfektyr. Detta skapade i sin tur både en välbärgad borgarklass och en utbredd arbetarklass.¹⁴ Som många andra städer växte Gävle snabbt. Från mitten av 1800-talet till sekelskiftet 1900 ökade stadens befolkning från 10 000 till 30 000 invånare. När Husmodersföreningen öppnade dörrarna till sin andra utställning hade befolkningen ökat till närmare 40 000.¹⁵ Bostadsbyggandet höll inte jämn takt med befolkningsökningen och de bostadssociala problemen växte. Många av ägarna till de stora varven och industrierna bodde visserligen i palatsliknande våningar i stadens centrala delar eller i stora jugendinspirerade hus i det närliggande Villastaden. Men för deras anställda såg situationen helt annorlunda ut.

När ordföranden för Gefle Husmodersförening höll utställningens invigningstal 1923 påpekade hon att det kunde ”synas djärvt av en föga mer än årsgammal förening att träda inför offentligheten med ett sådant företag som en utställning”.¹⁶ Men då syftet att sprida kunskap om hemmets skötsel var så pass viktigt fann hon ingen anledning att vänta. Föreningen hade dessutom fått god hjälp av Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund (SHR), som hade en relativt lång erfarenhet av liknande utställningar. Gävleutställningen var nämligen dess artonde.¹⁷ Riksförbundet hade bildats 1919 med syftet att dels bevaka husmödrarnas intressen i frågor som berörde hemmet och hushållet, dels arbeta för att det husliga arbetet skulle uppvärderas både socialt och ekonomiskt. Det sistnämnda skulle ske genom propaganda riktad mot både allmänhet och myndigheter. Utöver detta skulle husmödrarna utbildas i

hemarbetets olika delar, vilket skulle göra dem skickliga samtidigt som deras yrkesmedvetenhet och status skulle öka.¹⁸ I förbundets styrelse återfanns från start en rad kvinnor aktiva inom politik och föreningsliv, med erfarenhet av hemekonomi och bostads- och hushållsfrågor. Dess första ordförande, och tillika en av initiativtagarna till förbundets bildande, Agnes Ingelman (1870–1956), hade tidigare lett arbetet inom Folkhushållningskommissionens kvinnoråd och var dessutom ledamot i Kommittén angående bostadssociala minimifordringar. Vice ordförande, Ida Norrby (1869–1934), var föreståndare för – och en av grundarna till – Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala. Hon var också nära vän med Kerstin Hesselgren som i sin tur var Socialstyrelsens representant i SHR.¹⁹ Husmodersförbundets syfte och mål, tillika de medel som användes för att nå dessa, känns igen från de förbund som bildats i andra nordiska länder från tiden kring sekelskiftet 1900. Som historikern Inger Lyngdrup Nørgård påpekar i sitt kapitel i denna antologi formaliserades samarbetet mellan länderna genom bildandet av Nordens Husmodersförbund 1920.²⁰

När Gefle Husmodersförening anslöt sig till det svenska Husmodersförbundet 1922 fanns 58 lokalföreningar i landet vilka redan året därpå ökade till 73.²¹ Till ordförande valdes Rut Johansen, aktiv inom Fredrika-Bremer-Förbundets Gävlekrets. Hanna Lång valdes till vice ordförande och sekreterare blev föreståndarinnan för Föreningen Gefle Husmodersskola Margit Gezelius.²² Övriga ledamöter var bland andra teckningslärarinnan Signe Leksell och skolkökslärarinnan Anna Bergström som, liksom Johansen, var involverad i Folkpartiets Kvinno-grupp under 1930-talet.²³ Det var med andra ord en grupp kvinnor med erfarenhet av föreningsliv och politiskt arbete varav flera kände varandra innan föreningen etablerades. Enligt SHR:s riktlinjer skulle de arbeta för att förbättra husmödrarnas situation genom rådgivning, informationsspridning och olika typer av sociala verksamheter. De uppmanades också att, så långt möjligt, samarbeta med kommunen.²⁴

Efter Gävleföreningens första möte 1922 hade 133 kvinnor anslutit sig som medlemmar. Tio år senare hade medlemsantalet växt till över 250 och rader av filmvisningar, föredrag samt matlagings-, inrednings- och madrasstoppningskurser hade ordnats, liksom kurser och föredrag

med teman som kvinnans självdisciplin, barnuppfostran och sjukvård.²⁵ GHF skapade omgående ett brett nätverk och initierade samarbeten med andra organisationer såsom det lokala hushållningssällskapet, Svenska fattigvårdsförbundet, barnavårdsnämnden, Fredrika-Bremer-Förbundet, Röda korset och arbetsförmedlingen. De arrangerade även semestrar för husmödrar och bedrev hemsysterverksamhet. Allmänheten kunde också vända sig till Gefle Husmodersförening för att få tips och råd när de skulle modernisera eller inreda sin bostad. Just detta arbete var, liksom hemutställningarna, ett led i ambitionen att sprida kunskap kring förbättrad ”bostads- och hemhygien”.²⁶ Syftet med hemutställningen var just, utöver att samla in pengar till föreningen, att:

göra allmänheten förtrogen med allt, som kan bidra till att göra ett hem på en gång prydligt, bekvämt, lättskött och billigt, allt som avser att förbilliga hushållen efter olika ekonomiska förhållanden, och över huvud taget allt materiellt, som främjar lycka och trevnad i hemmen.²⁷

Att skapa en hemutställning

Genom SHR och andra lokalföreningar fick GHF värdefulla råd om hur utställningen bäst kunde ordnas. Arbetsgrupper och kommittéer skulle skapas. Reklam, utställningskatalog och kontakt med press skulle förberedas. Föreningen fick tips om utställare som tidigare visat sig vara bra att samarbeta med samtidigt som de varnades för att bjuda in andra. Tidigt i processen fick Gefle Husmodersförening veta att just köksinredningar ofta väckte stort intresse hos allmänheten, vilket resulterade i att mycket energi lades på de utställda köken.²⁸

Redan innan invigningen var intresset för hemutställningen stort. När *Gefle Postens* redaktör fick reda på vad som var på gång åkte han direkt till Stockholm för att genom en intervju med riksförbundets ordförande ta reda på mer. Enligt SHR:s ordförande var han ”mäkta imponerad” över att GHF tagit sig an ett så stort projekt. Lokalpressen rapporterade också kontinuerligt om vilka utställare som accepterats och vilka föredrag som bokats, detta långt innan dörrarna till utställningen öppnats.²⁹ Efter pressvisningen skrev en av de lokala tidningarna att

det ”torde komma att bli något enastående i utställningarnas historia”.³⁰ *Gefle Dagblad*, som lyckats få en intervju med ordföranden ”där hon stod i ett hörn av slagfältet och lugn som en Napoleon dirigerade de oordnade skaror som släpade utställningsföremål runt lokalerna”, var också imponerat. Att en handfull ”émabla” och ”korrekta” damer hade ordnat allt så väl slog en av journalisterna med ”häpnad”. Hans erfarenhet av utställningsarbete handlade nämligen om att ”’karlar’ ha setat i bestyrelsen och mest fått klander”.³¹

Även om Husmodersföreningens hemutställningar inte är direkt jämförbara med tidens spektakulära världsutställningar så finns en rad gemensamma drag. Den upplysande och (ut)bildande aspekten fanns med, liksom tanken att handel och konsumtion skulle stimuleras. Medan Stockholmsutställningen 1897 inför omvärlden skulle visa upp Sverige som ett modernt land med blomstrande industri så placerade 1923 års hemutställning Gävle i centrum och gav i första hand plats för lokala företag. Utställarna fick visa upp sina varor och kunde dessutom sälja dem direkt på plats.³² Den här typen av mindre hemutställningar blev allt vanligare från 1910-talet. Som idéhistorikern Kerstin Thörn påpekat omgavs de dock inte av någon enhetlig utställningskultur. Den optimala bostaden kunde gestaltas genom skisser eller modeller. Alternativt byggdes hela, eller delar av, rum upp.³³ HSB, Centralförbundet för Socialt Arbete samt föreningen Bygge och Bo utgör andra exempel på organisationer och föreningar som stod bakom olika hemutställningar.³⁴ Tillsammans spred de olika utställningarna kunskap om vad som då ansågs vara ett gott och hälsosamt boende och fungerade på så sätt folkbildande.

Utställda kök

Den 18 oktober 1923 öppnades dörrarna till Gefle Husmodersförenings första hemutställning och besökarna bokstavligen vällde in. Väl inne bland montrarna kunde de bekanta sig med rader av ”underverk en genialisk manlig hjärna lyckats uppfinna”.³⁵ Den lilla elektriska Piff-ugnen gräddade ”hastigt och lustigt” bröd. Hos tvättmedelsfabrikanten Tritonbolaget möttes besökaren av havsguden Poseidons son som jättelik och gyllene kom ridande på en delfin med såpbubblor strömmande ur

munnen. Samtidigt snurrade tombolahjulet för att finna ägare till en symaskin, ett elektriskt strykjärn, en glassmaskin och mycket annat.³⁶

Men störst uppmärksamhet fick, som förutspåts, de tre utställda köken. Det elektriska köket, lantushållsköket och slutligen Husmodersföreningens eget stadskök. Och det är just detta stadskök som i det följande ska studeras närmare. Flera journalister påpekade att föreningen, med en klädsam blygsamhet, varken velat kalla sitt kök för ideal- eller mönsterkök, trots att detta enligt tidningen var precis vad en husmor kunde önska sig – om så bara byggherrar och ekonomi tillät. I stadsköket fanns ett överflöd av finesser. *Norrlandspostens* utsända såg ”genomtänkta och praktiska detaljer” överallt. Den gamla traditionella diskbänken av zink, som krävde tidsödande polering, var ersatt av en korkmattsbeklädd skiva i vilken två handhamrade kopparhoar var nedsänkta. En marmorskiva var infälld i den del av arbetsbänken som var gjord av trä. Perfekt, konstaterade *Gefle Dagblads* utsända. Vidare imponerade lösningen för grismatshinken, som var placerad på en svängbar dörr. Vedlåren väckte också viss uppmärksamhet eftersom luckan gick ända ner till golvet för att underlätta städningen. Även det taklösa städskåpet med sin luftgenomströmning omtalades som mycket praktiskt.³⁷

1931 var det dags för GHF att ordna ytterligare en hemutställning. Denna gång fick besökarna möta dels ett för tiden modernt kök, dels ett traditionellt ”gammalt” kök. Det första köket bar spår av 1930-talets modernism med ljusa färger och rena ytor och beskrevs, som nämnts ovan, som ett ”laboratorium för köksvetenskap” där nya material och ”elektriska bekvämligheter” hade tagit sig in.³⁸ Bilder från utställningen visar också ett, i jämförelse med det första utställningsköket, avskalat rum. Det väggmonterade diskstället och diskskåpet i trä var borta. Kokkärnen hade lämnat de öppna vägghyllorna och istället placerats i stängda skåp. Inga dammsamlare förvaringskärl för mjöl och socker stod framme och den dekorativa hushållsvågen hade flyttats bort från marmorbänken. Väggarne var – med undantag av vattenkranar, ett värmeskåp, två lampor och en handdukshängare – helt kala. Det var ett kök som sken ”av renlighet”.³⁹

Men vad berättar egentligen diskskåpets väggplacering och städskåpets inredning om hur köket skulle användas och skötas? I det följande

Bild 9.1. "Stadsköket", utställt på Gefle Husmodersförenings hemutställning 1923. Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf G. Reimers.

ska jag närma mig några av de utställda kökens detaljer och vidare diskutera deras utformning i relation till tidens rådgivningslitteratur. Det kommer att handla om vattenledningar och trasskåp.

Kranarnas placering och separerade arbetsstationer

En av de viktigaste förutsättningarna för att hålla både kropp, kläder och hem rena är tillgången till vatten. Gävle var den tredje staden i Sverige som påbörjade utbyggnaden av vattenledningssystemet, ett arbete som startades under slutet av 1870-talet. Trots detta skulle det dröja innan vattenledningarna letade sig in i alla hushåll. Enligt en inventering som genomfördes i mitten av 1940-talet saknade åtta procent av små lägenheter i de så kallade saneringsområdena vatten och/eller avlopp, och i princip ingen av dem hade badrum.⁴⁰ Siffran bör rimligtvis varit ännu högre under 1920-talet.

Bild 9.2. Ett "modernt kök" utställt på Gefle Husmodersförenings hemutställning 1931. Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf Carl Larsson.

I Husmodersföreningens kök, både 1923 och 1931, fanns inte bara en kran för vatten. I 1923 års utställningskök fanns för det första ett tappställe med både varmt och kallt vatten placerat ovanför diskhoarna i koppar. Den andra kranen var placerad ovanför slasken och en tredje ovanför ett mindre tvättställ mellan diskbänk och spis.⁴¹ En av tidningarna kommenterade att "de som regera i köket ha ej ord nog starka för fördelarna av denna tvättanordning". Men samtidigt var det "konfliktfyllt". Vattenskatten i staden räknades vid tiden per kran, vilket "visserligen [var] inkomstbringande för staden men ej befordrande för de hygieniska strävanden".⁴² Samma ordning återfanns i det kök som visades upp 1931. Först en kran med både kallt och varmt vatten intill spisen. Ovanför diskhon satt ytterligare en kran, också den med varmt och kallt vatten. Till sist en tredje, placerad vid diskbänkens ände, som var avsedd för handtvätt.⁴³

Norrlandspostens skribent var imponerad och konstaterade att köket med alla dess finesser och lösningar lättar ”husmoderns arbetsbörda och gör hennes arbetsdag solig och ljus”, allt tack vare de vetenskapliga beräkningarna som minskade stegen mellan olika köksstationer och praktiska anordningar.⁴⁴ Köken, men även journalistens språkbruk, speglar hur influenser från andra länder började spridas mer brett. Utställningens ”laboratoriekök” bar på spår från tayloristiskt inspirerad köksforskning som etablerades i USA under 1910-talet när makarna Frank (1868–1924) och Lillian (1878–1972) Gilbreth, som båda var ingenjörer, tillsammans med hushållsekonomen Christine Frederick (1883–1970) genomförde noggranna tidsstudier för att optimera kökets planlösning. Idéerna spreds sedan vidare, bland annat genom Fredericks böcker *The New Housekeeping* (1913) och *Household Engineering* (1919), vilka båda fick stor spridning.⁴⁵ Men språkbruket och den estetiska formen som återfinns i beskrivningarna av Husmodersföreningens 1930-talskök påminde till delar även om det så kallade Frankfurtköket, ritat av den österrikiska arkitekten Grete Schütte-Lihotzky (1897–2000). Rationalitet och funktionalitet var ledord och ett viktigt mål var att på en begränsad yta separera olika arbetsmoment.⁴⁶ Som flera forskare visat lät sig de nordiska länderna inspireras av dessa nya idéer. Men på sin väg mot de nordiska köken omvandlades och anpassades tankar och estetik så att de passade in i sina nya kontexter.⁴⁷

Vikten av ett flertal slaskar och tappställen för vatten var ett av rådgivningslitteraturens återkommande teman. En slask var inte gott nog. *Husmoderns bok om kök och köksinredningar* från 1927 påpekade det ytterst ohygieniska i att toaletthinken tömdes i samma slask som användes för att skölja grönsaker. I optimala fall skulle en slask vara avsedd enbart för tömning av skur- och toaletthinkar. Avståndet till övriga slaskar skulle sedan vara så stort som möjligt, vilket också betydde att kökets yta inte fick vara för snålt tilltagen.⁴⁸ I sin bok *Styra och ställa* från 1924 tog Gertrud Norden upp samma tema och beskrev det olämpliga i att kläder och blöjor tvättades på samma plats där maten lagades och att borstning av skorna – med deras spår av gatans ohygieniska damm – utfördes på samma ställe som barnens mat förbereddes. För Norden räckte det egentligen inte med ett flertal tappställen och

ökat avstånd mellan olika arbetsstationer inom köket. Hon önskade istället att rummet skulle utvidgas genom att lägga till ett renseri där det grövsta och smutsigaste köksarbetet kunde utföras, en lösning som krävde både utrymme och ekonomiska resurser.⁴⁹

Idén om ett flertal olika tappställen i ett och samma kök blev inte långlivad. När Sveriges standardiseringskommission 1950 gav ut skriften *Kök med standard* ritade man in endast en kran som var placerad ovanför diskbänken. Tanken om olika ”köksstationer” fanns visserligen kvar men hade reducerats till diskning, beredning och bakning. Någon tvätt var alltså inte längre tänkt att hanteras i köket. 1950 års köksstandard var utarbetad i samarbete med Hemmens forskningsinstitut som under flera år genomfört tids- och rörelsestudier för att nå fram till det optimalt planerade köket, eller en ”praktisk köksverkstad” som Standardiseringskommissionen uttryckte det. I deras kök hade ytan krympt för att på så sätt minska antalet steg ytterligare.⁵⁰

1920- och 1930-talens utställningskök, med sin inredning och tredubbla tapp- och utstjälpningsställena, visade tydligt för dem som arbetade i köket vilka arbetsuppgifter som skulle utföras var, att det som betraktades som smutsigt och rent inte fick blandas samman och att köket också var platsen där viss tvätt togs om hand.

Stadskåpet – en påminnelse om rengörandets praktik

En av de journalister som besökte 1923 års utställning förundrades över det stadskåp som fanns placerat i stadsköket, en till synes trivial inredningsdetalj som ”inrymmer oanade saker”. Där fanns skoputslådan med tillhörande korkbeklädd och utfällbar skiva där skorna skulle placeras under rengöringen. På en av hyllorna fanns ”fyra, härliga plåtklädda putslådor” fyllda med medel som behövdes för att hålla hemmet skinnande rent såsom kniv-, silver-, koppar- och spisputs. Utöver detta fanns en rad stänger på vilka trasorna kunde hängas för att torka i väntan på nästa arbetspass. En ”särskild finess” var det faktum att skåpet saknade tak vilket gjorde att de fuktiga trasorna torkade snabbare.⁵¹ Men det gjordes även plats för trasorna på andra ställen. På väggen ovanför diskbänken fanns till exempel ett långsmalt diskskåp tillverkat i trä.

Där placerades de mest frekvent använda rengöringsmedlen såsom såpa, soda, putspulver och sand. En del av skåpet hade ”en luftig avdelning” för diskborstar och tvålvispar samt ett antal pinnar där trasor alltså kunde hängas på tork. Utöver detta fanns även ett separat trasskåp.⁵² Trasorna spred på så vis ut sig över hela köket och trots att de hölls väl dolda bakom skåpsdörrarna var det knappast någon som kunde missa att trasorna var ett viktigt föremål.

Enligt handboken *Konsten att vara huslig* från 1917 var behovet av olika trasor stort. Enligt författaren behövdes det en trasa för diskning och en till för torkning.⁵³ Vidare krävdes tvättställstrasor, golvtrasor, fönster-, lamp- och putstrasor. Ytterligare en trasa var avsedd för tvättservisen och en annan för lavoaren. Det behövdes även specifika trasor till tvätt av trävirke och till damning. ”Det är bra att ha många trasor”, konstaterade författaren.⁵⁴ För att inte blanda samman de olika trasorna gavs rådet att ge var trasa sin specifika plats samt att de skulle märkas upp med hjälp av garn i olika färger.⁵⁵

Som Ingun Grimstad Klepp beskriver i sitt kapitel om disktrasor bar föremålet på en tydlig dubbelhet. Med hjälp av trasan skulle renlighet uppnås, men samtidigt utgjorde den ett potentiellt hygieniskt hot. Det gällde att sköta och hantera den på rätt sätt, annars fanns risk att både ohälsa och sjukdomar spreds i hushållet.⁵⁶ I den svenska rådgivningslitteraturen underströks också vikten av trasornas omvårdnad. För att undvika ”smutsiga, sura, slemmiga, oaptitliga [trasor] fyllda med bakterier” var rekommendationen att de efter varje användning skulle sköljas, rengöras, kokas i sodalut och därefter torkas. Minst en gång om dagen skulle trasan vara riktigt torr.⁵⁷ Innan wettexdukens och hushållspapprets tid var alltså behovet av trasor stort, i alla fall om vi lyssnar till de dåtida hushållsexperterna.

Att trasorna fick sådan stor plats, både i 1923 års utställningskök och i den dåtida rådgivningslitteraturen, kan till en del förklaras av upptäckten av bakterien. Kring sekelskiftet 1900 spreds information om att den som inte höll damm och smuts borta riskerade att få betala med sitt liv. Producenter av dammsugare och rengöringsmedel tog fasta på rädslan och kunde emellanåt anamma en rätt hotfull ton för att få individerna att konsumera sig bort från de osynliga bakterierna. Genom

rubriker som "Älskar du ditt hem och dina barn? Då bör du hata dammet!" försökte till exempel Electrolux öka sin dammsugarförsäljning under 1900-talets början.⁵⁸ Som diskuteras i flera av kapitlen i denna antologi engagerade sig även läkare och hälsoinspektörer i frågan och arbetade aktivt för att människor skulle städa sina hem och rengöra sina kroppar. I sin mission fick de alltså hjälp, både av rådgivningslitteraturens författare och av Gefle Husmodersförening.

Genom rådgivningslitteraturens återkommande passager om vikten av hygien och hur vägen till renlighet såg ut skapades och synliggjordes också smutsen. Det samma gällde städsåpet som genom sin fysiska närvaro, tillsammans med de extra tras- och disksåpen, uppmanade hushållets medlemmar att städa. Men städsåpets innehåll, med sina olika trasor och putsmedel, berättade även om hur städningen skulle utföras. Tillsammans utgjorde de således en materiell erinran om städandets praktik.

Köksutopier och skurgolvssentimentalitet

Även om lokalpressen var positivt inställd till de kök som visades upp på utställningarna så framkom samtidigt en viss ambivalens. I 1931 års hypermoderna hygieniska kök tycktes samtidigt något ha gått förlorat. Köket som familjens samlingspunkt, som "hemmets hjärta", var nu enligt vissa skribenter hotat.

För att förstärka upplevelsen av det moderna köket hade GHF valt att under 1931 års hemutställning samtidigt ställa ut ett "gammalt" kök. Av lokalpressens reaktioner att döma var det ett effektivt grepp. Å ena sidan förstärktes de nymodigheter som visades upp i det moderna "laboratorieköket", å andra sidan väcktes en form av sentimentalitet hos besökarna. För hur opraktiskt, svårarbetat och svårstädat det gamla köket än var, så förmedlade det hemtrevnad och väckte en längtan till det förflutna. I köket fanns en öppen eldstad med inbyggd vedspis. Väggarerna var klädda i mönstrade tapeter och på hyllorna blänkta kopparkärlen, kärl som enligt en av skribenterna "slukat så mycket kvinnokraft". Skurgolvet var täckt av trasmattor och i taket hängde stänger med brödkakor. Möbleringen vittnade om att köket var tänkt att användas till

Bild 9.3. Interiör från "det gamla köket" vid Hemutställningen 1931, Stadshuset i Gävle. Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf G. Reimers.

mer än matlagning. En liggsoffa, ett köksbord som också tjänade som arbetsbord och vidare en brunmålad byrå och en skänk. Vattentunnan intill dörren berättade att vatten fick hämtas utanför bostaden.⁵⁹ En av tidningarna beskrev hur ett visst vemod sänkte sig över dem som klev in i det gamla köket.⁶⁰

Kontrasten mellan de båda köken var stor och reaktionerna var minst sagt delade. Vissa konstaterade att det moderna köket visserligen var att likna vid ett laboratorium men att hemtrevnaden ändå "inte drivits på flykten".⁶¹ För andra blev det mer komplicerat. Signe Leksell, som själv satt i styrelsen för GHF, skrev till exempel:

Vilket nöje det skulle vara att arbeta i ett sådant laboratorium för köksvetenskap och dock – med en liten suck kastar jag en blick tillbaka i

det gamla köket. I detta gamla tungarbetade och opraktiska kök dröjer en fläkt av hemtrevnad, som svårligen flyttar med i det nya köket med all sin elektriska bekvämlighet. Det kan aldrig bli den familjens samlingsplats med ombonad ro som det gamla köket erbjöd.⁶²

Vissa avskrev det moderna köket direkt. Signaturen O.M lät till exempel publicera ett längre inlägg om sin väns förskräckta reaktion efter att ha besökt utställningsköket. För denne var köket att likna vid en färglös verkstadslokal där ingen skulle kunna trivas. Vem kunde för övrigt avvara en sådan stor yta för ett kök? Och var skulle måltiderna intas? Bittert hade vännen konstaterat att surströmmingshippan nu var ett minne blott, för surströmming kunde inte ätas någon annanstans än i just köket. För denne stannade köket vid en "idé", långt från tidens – och framtidens – verklighet. Skribenten önskade istället en diskussion som fokuserade på hur de verkliga köken kunde moderniseras. Hur skulle de mer spatiösa Gävleköken omvandlas för att bli praktiska? Och hur skulle arbetarnas kök inredas? Kök där tvätt, strykning och tid för umgänge fortfarande var en verklighet. "Hur skall moderniteten appliceras på de gamla köken?"⁶³

Uppenbarligen utmanade utställningsköket föreställningar om vad ett kök var och hur det kunde utformas och användas. Från att köket varit platsen för samvaro och arbete i en bredare bemärkelse hade det nu förvandlats till ett rum för så gott som enbart matlagning. Men som skribenten ovan också frågade sig: Vilka individer hade egentligen de resurser som krävdes för att skapa ett högblankt och praktiskt kök?

Gävle var, som nämnts ovan, en industristad med stor arbetarbefolkning. Invånarantalet hade växt snabbt med bostadsbrist som följd. För familjer med svaga ekonomiska resurser var bostadssituationen ofta bekymmersam. Det var inte alla arbetare som fick plats i de bostäder som det kommunalt ägda Gavlegårdarna erbjöd. Inte heller var industri-företagens egna arbetarbostäder tillräckliga.⁶⁴ För att få en inblick i hur det kunde se ut görs i det följande några nedslag i Hälsovårdsnämndens arbete. Samma år som Husmodersföreningen öppnade sin första hemutställning hade stadens bostadsinspektör genomfört inspektion av 1 122 lägenheter, av dessa fick 158 anmärkningar. Det handlade

om bristande eller icke-existerande ventilation, om otäta eldstäder och trasiga avloppsledningar. I vissa fall gjordes anmärkningar på grund av fukt och kyla eller på grund av att de boende delade rum med råttor och annan ohyra. Även bristande isolering och dålig lukt noterades i protokollen. I tolv fall gjordes även anmärkningar på bristande köksinredning där inspektören noterade både trasiga diskbänksplåtar och av fukt uppluckrade arbetsbänkar.⁶⁵ Trots att Hälsovårdsnämndens bostadsinspektör i flera fall ansåg hemmen obeboeliga var det svårt att tvinga de boende att flytta. De hade helt enkelt inte någon annanstans att ta vägen. Eftersom reparationskostnaderna samtidigt ansågs vara höga uppmanades emellanåt fastighetsägarna endast att åtgärda "de mest i ögonen fallande sanitära olägenheterna, såsom bristfälliga golv, dörrar, fönster och eldstäder".⁶⁶ Att tvinga äldre par ut ur fuktiga källarlokalerna, eller förmå en familj med elva barn, boende i ett rum och kök, att flytta på grund av trångboddhet var svårt om det enda alternativet var gatan.⁶⁷ En undersökning från mitten av 1940-talet visade att 87 procent av hushållen i de delar av staden som då betraktades som potentiella "saneringsområden" fortfarande saknade centralvärme och endast 15 procent hade wc. Undersökningen visade även att ju mindre lägenheterna var, desto sämre var standarden.⁶⁸

Att hålla en hög hygienisk standard i lägenheter där vedspisen rykte in, där nedsolkade tapeter – fulla av vägglöss – lossnade från väggarna, där fukten inte kunde släppas ut ur bostaden och där vatten saknades var knappast möjligt. De materiella förutsättningarna för renlighet var med andra ord begränsade och för dessa hushåll lär Gefle Husmodersförenings utställningskök ha tätt sig som en utopi.

Materiella förutsättningar för huslighet och hygien

Med exempel hämtade från Gefle Husmodersförenings hemutställningar har jag här visat hur samtida idéer om renlighet och hygien byggdes in i 1920- och 1930-talens idealkök. Som Daniel Miller påpekat styr och påverkar vår materiella omgivning oss, något som ofta sker så diskret att vi knappt uppfattar det. Det är detta som Miller benämner "the humility of things".⁶⁹ På så sätt kan kökets inredning förstås som en

tidsspecifik materiell påminnelse om vad som ska göras och hur det ska utföras. För 1920- och 1930-talens köksarbetare blev städskåpets närvaro med dess trasor, putsmedel och borstar inte bara en påminnelse om att det bör städas, utan i viss grad bar städskåpets inredning och innehåll även på information om hur det skulle utföras. Skoputslådan berättade att skorna skulle hållas blanka och de olika tappställena för vatten förpassade olika arbetsuppgifter till olika platser, helt i linje med dåtida hushållsexperters ideal. På så sätt kom experternas tankar om renlighet, hygien och hälsa att byggas in köket och bli en del av dess materialitet. Hur många som i praktiken följde inredningens tysta anvisningar vet vi så klart inte. För att helt avkoda rummets materiella arbetsanvisningar behövdes dessutom säkerligen viss kunskap. Oavsett vilket återspeglar utställningsköken tidens renlighetsideal, ideal som Gefle Husmodersförening, genom sina hemutställningar och tillsammans med myndigheter och hushållsexperten, önskade sprida till en större allmänhet.

Frågan är dock om utställningarnas budskap nådde fler än de redan frälsta, de som redan hade ett intresse av hem- och hushållsfrågor och som betraktade köket som en viktig och central arbetsplats. Det fanns en stor grupp människor som med största sannolikhet varken kunde frigöra tid eller skrapa fram pengar till hemutställningens entréavgift. För många av dessa hushåll var tidens renlighetsideal knappast möjliga att följa, även om de så hade önskat. Med vedspisar som rykte in och fyllde rummet med fet sot, med fönster som inte gick att öppna och med kök som saknade både vatten och avlopp var tidens renlighetsideal ett omöjligt mål. Medan kökets materialitet för vissa innebar en möjlighet så utgjorde det för andra ett reellt hinder, ett hinder som endast kunde övervinnas med hjälp av bostadspolitiska åtgärder. I Gävle påbörjades en bostadssanering följd av nyproduktion av flerfamiljshus i större skala under 1950-talet. Det var först då som det materiella hindret för ett hälsosamt och praktiskt boende – och tillika hindret för att nå ett ”rent kök” – eliminerades.⁷⁰ För om det undermåliga boendet inte fanns kunde det inte heller bebos.⁷¹

Noter

- 1 Av utrymmesskäl har tidningsrubriker och namn på dokument emellanåt förkortats, detta markeras med "[...]". Arkiv Gävleborg, Gävles Husmodersförenings arkiv (i det följande: AG, GHFA). E1.1. In- och utg. handlingar. 1922–1926. 1923. Katalog Hemutställningen, 1923; AG, GHFA, F2.1. Handlingar rörande hemutställningar 1923–1958. Hemutställning 1923. Tidningsklipp (i det följande: AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923), odat.; *Gefle Posten*, 19 oktober 1923, "Hemutställningen högtidligt öppnad igår".
- 2 AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Husmodersföreningens eget kök"; AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923, "Husmodersföreningens kök".
- 3 AG, GHFA, F2.1. Handlingar rörande Hemutställningen. 1931 Programkatalog, anmälningar [...]. Hemutställningen 1931. Tidningsurklipp (i det följande: AG, GHFA, F2.1. Tidningsurklipp 1931). *Gefle Posten*, odat. "Köket och barnkamrarna [...]"; AG, GHFA, F2.1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 4 Sjöstrand, Ylva, "Avfallet: Ett materialflöde i köksrummet", *Köket: Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*, Torell, Ulrika, Lee, Jenny & Qvarsell, Roger (red.), Stockholm: Nordiska museets förlag, 2018.
- 5 Möller, Ingeborg, *Konsten att vara huslig: Praktisk handledning i hygienisk och ekonomisk hushållning*, Uppsala: Lindblad, 1917; Norden, Gertrud, *Styra och ställa: Några kapitlar ur en husmors praktik*, Stockholm: Lagerström, 1924; Berg, Gösta (red.), *Husmoderns bok om kök och köksinredningar*, Stockholm: Åhlén & Åkerlund, 1927.
- 6 Harvey, Karen, "Introduction: Practical matters", *History and material culture: A student's guide to approaching alternative sources*, Harvey, Karen (red.), Abingdon: Routledge, 2009, 2–6, 9, 13. Jämför Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin, "Fråga med föremålen", *Fråga föremålen: Handbok till historiska studier av materiell kultur*, Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin (red.), Lund: Studentlitteratur, 2014, 13f.
- 7 Miller, David, *Stuff*, Cambridge/Malden: Polity Press, 2010, 50f. Citatet i översättning: "genom att vara osynliga och okommenterade, en position de vanligtvis uppnår genom sin självklarhet och vardaglighet. Ett sådant perspektiv beskrivs bäst som *materiell kultur* eftersom det implicerar att en stor del av vår existens inte skapas genom vår medvetenhet eller kroppsliga erfarenheter, utan genom hur vår materiella omgivning påverkar och styr oss." (Min översättning.) Se även Forssberg & Sennefelt, 21, för resonemang kring relationen mellan föremål och individ.
- 8 Se t. ex. Möller, 11–15 och Norden, 9f. Jämför även Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern: Henvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*, Lund: Nordic Academic Press, 2013 om hur samma tendenser återspeglades på den politiska nivån under 1940- och 1950-talen. Se även Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis*, Stockholm: Carlsson, 1996, för en diskussion kring rådgivningslitteratur och huslighet.
- 9 Berner, 128.
- 10 Se till exempel Forty, Adrian, *Objects of desire: Design and society 1750–1980*, London: Thames and Hudson, 1986, 159–162.
- 11 Berner; Forty, 159–162.
- 12 Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamshälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988; Kelley, Victoria, *Soap and water:*

- Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: I. B. Tauris, 2010; de Vries, Jan, *The industrious revolution: Consumer behavior and the household economy 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 13 Kelley, 189–191.
 - 14 Gröndahl, Jan, "Politik i Gävle från sekelskifte till rekordår", *Den samtida historien: Studier till Gävles 550-årsjubileum 1996*, Attius, Håkan (red.), Stockholm: Carlssons, 1995; Karlström, Ture, *Gävle stadsbild: Bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början*, Uppsala: Uppsala universitet, 1974; Lundblad, Stefan, *Hedersam handelsman eller verksam företagare: Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2007.
 - 15 <http://ortshistoria.se/stad/gavle/befolkning#3> (senast kontrollerad 22 juni 2021).
 - 16 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat., utan rubrik, artikelns första rad: "Den av Gefle husmodersförening anordnade hemutställning [...]."
 - 17 Ibid.
 - 18 Hultgren, Inger, *Kvinnors organisation och samhällets beslutsprocess: Fredrika-Bremerförbundet och Husmodersförbundet Hem och samhälle på riksplanet och lokalt i Jämtlands län 1925–1975*, Umeå: Umeå universitet, 1982, 45, 60–62.
 - 19 Ingelman, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11956>, *Svenskt biografiskt lexikon* (senast kontrollerad 12 februari 2020); Hultgren, 45; Berry, Gustav, "Ida Norrby", *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, www.skbl.se/sv/artikel/IdaNorrby (senast kontrollerad 12 februari 2020); Frangeur, Renée, *Kerstin Hesselgren: Den gränsöverskridande politikern. En biografi*, Stockholm: Carlsson, 2013, 13–15. Bland de övriga ledamöterna fanns bland andra Anna Bugge Wicksell (1862–1928).
 - 20 Se Inger Lyngdrup Nørgårds kapitel "God bolighygijne for alle – af hensyn til sundheden: Borgerengagement, køn og hygiejne i Randers 1935 til 1965" i denna antologi.
 - 21 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1922. Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund. Styrelsens berättelse vid årsmötet 1922, 9; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1923. Styrelsens berättelse vid landsmötet 1923, 6.
 - 22 AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp, 1922–1995, "Gävle husmodersförening bildad igår"; *Hertha*, vol. 20, nr 4, 1933, 96; Sollbe, Barbro, "Slutet för hushållsskolorna", *Gefle Dagblad*, 22 april 2009, <http://www.gd.se/allmant/slutet-for-hushallsskolorna> (senast kontrollerad 12 februari 2020).
 - 23 Lundblad, 170–173; Nyström, Elin, "Plats för en kvinna? Frisinnade/folkpartistiska kvinnors partipolitiska organisering och arbete i Gävle 1930–1946", C-uppsats 10/15 poäng. Historia, Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap. Högsolan i Gävle, 2009, 20–22.
 - 24 Hultgren, 61.
 - 25 AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp 1922–1995. "Gefle Husmodersförening 10 år", 21 maj 1932; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1923, Styrelsens berättelse vid landsmötet 1923, 8f.
 - 26 AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp 1922–1995. "Gefle husmodersförening fyller 10 år", 20 maj 1932; AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp 1922–1995, odat., "Önskemål angående Husmodersförbundets arbete [...]."
 - 27 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923. Gefle den 17 augusti 1923. För Gefle husmodersförening. Utställningskommittén. Ruth Johansen (m.fl.). Jämför även Lyngdrup Nørgårds kapitel i denna antologi.

- 28 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. In- och utg. handlingar 1923. Brev från SHR till Johansen, Stockholm 7 april 1923; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. In- och utg. handlingar 1922. Brev från SHR 27 okt 1922 till Johansen; AG, GHFA, F2:1, Hemutställning 1923. Tidningsklipp, odat., "Skolköks-lärarinnorna: Gertrud Bergström och Nina Källberg".
- 29 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923. Brev från SHR 3 okt 1923; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923, Brev från SHR 3 okt 1923. Brev från *Gefle Posten* 28 september 1923; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "Intresset för hemutställningen [...]"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Posten*, odat. "Inför hemutställningen i Gefle".
- 30 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "Hemutställningen i Gefle".
- 31 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 18 oktober 1923, "Gefle husmodersförening"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "En elege [...]".
- 32 Ekström, Anders, Jülich, Solveig & Snickars, Pelle, "Inledning: I medicarkivet", 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, Ekström, Anders, Jülich, Solveig & Snickars, Pelle (red.), Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006, 33f.; Greenhalgh, Paul, *Fair world: A history of world's fairs and expositions, from London to Shanghai 1851–2010*, Winterbourne: Papadakis, 2011, 3, 142f.; Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm: Nordiska museet, 1994, 22, 206–208, 240f.; Houlitz, Anders, *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora: Gidlund, 2003, 103, 127.
- 33 Ett tidigt exempel på detta är den hemutställning som anordnades i Arbetareinstitutets lokaler i Stockholm 1899, bakom vilken bland andra Ellen Key stod. Se Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet: Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929*, Umeå: Umeå universitet, 1997, 174.
- 34 Thörn, 174, 186, 192f. Bakom Bygge och Bo stod Stockholms Byggnads- och ingenjörsförening, se t.ex. Thörn, 192f.
- 35 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "Hemutställningen".
- 36 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Posten*, 19 oktober 1923, "Hemutställningen högtidligt öppnad igår"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "Isaac Westergren & C:o [...]"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Det oändliga såplöddret [...]"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. "Hemutställningens tombola".
- 37 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Husmodersföreningens eget kök"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923. "Husmodersföreningens kök".
- 38 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat., "Köket och barnkamrarna [...]"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 39 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat. "Köket och barnkamrarna [...]"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 40 Gävle kommunarkiv, Hälsovårdsnämnden (i det följande GKA, HVNA), Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning 1945, 70.
- 41 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923, "Husmodersföreningens kök". Artikeln illustreras även av en bild på köket där två av dessa hoar är synliga.

- 42 Ibid.
- 43 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. Underrubriker: "Kronan på verket / Raffinerade detaljer [...]".
- 44 Ibid.
- 45 För Fredericks arbete med att effektivisera köket se t.ex. Rutherford, Janice Williams, *Selling mrs. consumer: Christine Frederick and the rise of household efficiency*, Athens: University of Georgia Press, 2003.
- 46 Bullock, Nicholas, "First the kitchen: Then the façade", *Journal of Design History*, vol. 1, nr 3–4, 1988, 177–192.
- 47 Se t.ex. Hagemann, Gro, "Amerikanisering? Funksjon og estetikk i norske kjøkken 1920–1970", *Amerika og det gode liv: Materiel kultur i Skandinavien i 1950'erne og 1960'erne*, Simonsen, Dorte Gert & Vyff, Iben (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011, 73f., 95, 105 och Dybdahl, Lars, "Scientific management i 'hjemmets fabrik'", *Design: Køkkenet*, Dybdahl, Lars & Engholm, Ida (red.), Köpenhamn: Gylendal, 2008.
- 48 Berg, 165.
- 49 Norden, 27.
- 50 Sveriges standardiseringskommission, *Kök med standard: Kommentarer och anvisningar till svensk standard för köksinredning*, Stockholm, 1950. För citatet "praktisk köksverkstad" se 3, för exempel på köksstationernas placering se 14–16.
- 51 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Husmodersföreningens eget kök"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, "En första klassens [...]".
- 52 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923.
- 53 Möller, Ingeborg, *Konsten att vara huslig: Praktisk handledning i hygienisk och ekonomisk hushållning*, Uppsala: Lindblad, 1917, 66.
- 54 Möller, 105f. Citatet från 106. Se även Norden, 27.
- 55 Möller, 104.
- 56 Se Ingun Grimstad Klepps kapitel "I renhetens tjeneste: Kjøkkenkluter i Norge 1860 og 1940" i denna antologi.
- 57 Möller, 66f., 71, 104. Samma resonemang förekommer även i den finska rådgivningslitteraturen. Se t.ex. Kanervio, Elina, *Kodinhoito ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille*, Helsingfors: Kustannusosakeyhtiö Kirja, 1920, 7–23.
- 58 Tafvelin, Magdalena, "Rena idéer", *Dammsugare: Städning och Electrolux*, du Rietz, Peter (red.), Stockholm: Tekniska museet, 2002, 12. För en diskussion kring konsumtion av rengöringsproduktioner se även Marie Ulvängs kapitel i denna antologi.
- 59 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat., "Köket och barnkamrarna [...]".
- 60 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Dagblad*, odat. "Hemutställningen på Stadshuset [...]".
- 61 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 62 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat. "Köken och barnkamrarna [...]".
- 63 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, sannolikt *Gefle Posten*, odat. "Opolitiska paralleller".

- 64 Gavlegårdarna, *Människor, möten, minnen: 90 år: Gavlegårdarna 1917–2007*, Gävle: Gavlegårdarna, 2007; Sundin, Ulla, "Bostadsområdet Kastet", *Bombus: Från fåbod-bygd till industrisamhälle*, Lindstedt, Henry (red.), Gävle: Komm. för Bomhusboken, 1983; Viklund, Helmer, *Samhällsnytta till vardags: Med Gavlegårdarna genom 50 år*, Gävle: AB Gavlegårdarna i Gävle, 1966.
- 65 GKA, HVNA, Ö5.4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse 1923. Tabell 2. För ytterligare exempel på anmärkning av kök se t. ex. GKA, HVNA, E2e.1. Inkom. skrivelser till bostadsinsp. 1941–1951. Utdrag av protokoll, fört vid sammanträde med hälsovårdsnämnden, 1 juni 1944, § 191.
- 66 GKA, HVNA, Ö5.4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse 1924. Redogörelse över bostadsinspektionens verksamhet under år 1924. Bil. J, 60.
- 67 GKA, HVNA. Ö5.4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse för år 1929. Redogörelse över bostadsinspektionens verksamhet under år 1929, 44.
- 68 GKA, HVNA, Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning, 1945, 70.
- 69 Miller, 50f., 53.
- 70 För 1950-talets bostadssanering se till exempel Gavlegårdarna, 19.
- 71 Ett varmt tack till Birgitta Lundblad (1937–2019) som vid ett flertal tillfällen tog sig tid för att dela med sig av sin djupa kunskap om Gävles historia. Även ett stort tack till Arkiv Gävleborg vars varma välkomnande och guidning i arkiven gjorde arbetet extra spännande.